

Rác Szilárd²⁷

Nagyvárosfejlődés Szerbiában – Belgrád, Újvidék, Nis, Kragujevac és Szabadka pozíciói

A tanulmány célja áttekinteni Szerbia nagyvárosainak fejlődését a rendszerváltozást követő időszakban. Bevezetésképpen bemutatásra kerül Szerbia fekvése, geopolitikai helyzete, valamint a Balkán városhálózati és térszerkezeti fejlődése történeti kontextusban. Az elmúlt bő három évtizedben Szerbia államberendezkedése több alapvető átalakuláson ment keresztül, amely jelentős hatással volt a városok fejlődésére, ez a közigazgatási és térszerkezeti jellemzők átalakulása mentén kerül elemzésre. Végül az öt nagyváros – Belgrád, Újvidék, Nis, Kragujevac és Szabadka – fejlődését, gazdasági és demográfiai folyamatait vizsgálja részletesen a tanulmány.

Kulcsszavak: urbanizáció, városfejlődés, Délkelet-Európa, Nyugat-Balkán, Szerbia

JEL-kód: N94 P25 R12

**Metropolitan development in Serbia –
Belgrade, Novi Sad, Nis, Kragujevac and Subotica positions**

The aim of the study is to review the development of the cities of Serbia in the post-Yugoslav period. In the introduction, the geographical location and geopolitical situation of Serbia will be presented, as well as the general development of the urban network and spatial structure of the Balkans in a historical context. Over the last three decades, the state structure of Serbia has undergone several fundamental transformations, which have had a significant impact on the development of cities. This is analysed in terms of the transformation of administrative and spatial characteristics. Finally, the development, economic and demographic processes of the five cities of Belgrade, Novi Sad, Nis, Kragujevac and Subotica are examined in detail.

Keywords: urbanization, urban development, Southeast Europe, Western Balkans, Serbia

JEL code: N94 P25 R12

<https://doi.org/10.32976/stratfuz.2023.27>

Szerbia fekvése, geopolitikai helyzete

A Nyugat-Balkán legnagyobb és legnépesebb országa a Pannon-síkság délkeleti és a Balkán-félsziget középső részére terjed ki, ennek megfelelően északon jó mezőgazdasági adottságú síkvidékek, míg délen, Közép-Szerbiában folyóvölgyekkel szabdaltnak domb- és hegyvidékek jellemzők (Nagy 2015). A Szerbia középső területén található Duna, Tisza, Száva és Morava folyók határozzák meg a főbb közlekedési folyósókat. A térség geostratégiai jelentőségű, mivel az itt keresztülhaladó útvonalak kötik össze Nyugat- és Közép-Európát a Balkánnal, illetve a Közel-Kelettel. A fekvés pozitív hozadéka a központi területek – a csomóponti nagyvárosok – térségszervező, közvetítő szerepe (Rác 2017).

Az országot érintő tengelyek, transzbalkáni magisztrálék szempontjából fontos, hogy Szerbiát körül öleli az EU²⁸ és a NATO (1. és 2. ábra). Bár az euroatlanti integráció magas foka alapján rendezettnak tűnik Szerbia szomszédsági környezete, ez a mélyrétegekben számos bizonytalanságot takar. Fontos megjegyezni, hogy az elmúlt években Szerbiának a legstabilabb, legintenzívebb államközi kapcsolatai Magyarországgal alakultak ki (Bakó–Rác 2020).

²⁷ PhD, tudományos főmunkatárs, KRTK Regionális kutatások Intézete

²⁸ Szerbia EU-integrációjának mérföldkövei (Pintér 2016; Lőrinczné 2018): 2008 – Stabilitási és csatlakozási egyezmény; 2009 – Csatlakozási kérelem; 2012 – Tagjelöltté minősítés; 2015 – Tárgyalások megkezdése.

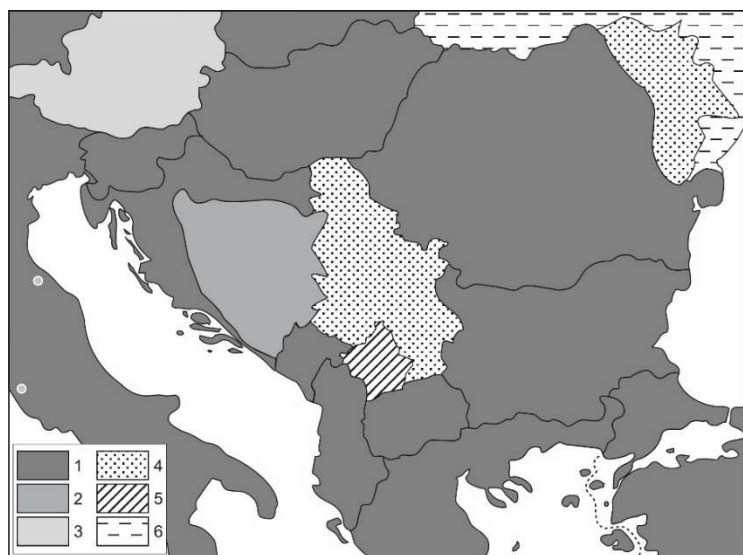

1. ábra: Délkelet-Európa EU-integrációs viszonyai, 2023

Figure 1: EU integration relations in Southeast Europe, 2023

Jelmagyarázat: 1 – EU-tag; 2 – EU-tagjelölt; 3 – Potenciális EU-tagjelölt; 4 – Eurózóna-tag; 5 – Egyoldalúan eurót használ; 6 – EU Keleti Partnerség; 7 – Schengeni határ.

Forrás: Saját szerkesztés

2. ábra: Délkelet-Európa NATO-integrációs viszonyai, 2023

Figure 2: NATO integration relations in Southeast Europe, 2023

Jelmagyarázat: 1 – NATO-tag; 2 – NATO-tagjelölt (Tagsági Akcióterv); 3 – NATO-békepartner; 4 – NATO-békepartner (Egyéni Partnerségi Akcióterv); 5 – Potenciális NATO-békepartner; 6 – Potenciális NATO-tagjelölt (csatlakozási kérelem benyújtva).

Forrás: Saját szerkesztés

Szerbia külgazdaságára továbbra is jellemző a „hintapolitika”, amelynek alapjai a titói érában

keresendők (Ramet 2006). Miközben az ország elkötelezett maradt az EU-integráció mellett, továbbá igyekezett igazodni a térségben hagyományosan meghatározó német erővonalhoz, megőrizte erős kapcsolatait Oroszországgal is. Ezzel párhuzamosan, az aktuális gazdaságpolitikai indokok mentén a lehető legjobb kapcsolatok megteremtésére törekedett az olyan relációkban, mint Kína vagy Törökország, emellett a koszovói²⁹ rendezési folyamat okán igyekezett álláspontját hatékonyan bemutatni az Egyesült Államokban is (Bakó 2019a, 2019b).

A Balkán térszerkezeti és városhálózati jellemzői

A városhálózat a társadalmi, gazdasági, politikai folyamatok alapvető térbeli következményeit hordozza, miközben egyúttal a jövőbeli törekvések kiindulópontját is jelenti. A városhálózat mint rendszer meglehetősen stabil jellegű, elsősorban hosszabb távon formálódik (Rác 2011). A mélyen gyökerező struktúrák megértéséhez ezért röviden ismertetni kell a településhálózat fejlődéstörténeti előzményeit. A Balkán településhálózatának alakulására három, egymással összefüggő tényezőcsoport volt jelentős hatással (Hajdú–Rác 2011): 1) a komplex természetföldrajzi adottságok (Erdősi 2005); 2) a birodalomváltó tér jelleg: az államhatárok, hatalmi centrumok gyakori változása, a magterület folyamatos újrendeződése (Hajdú 2003); 3) az etnikai-kulturális sajátosságok (Cvijič 2009).

A természeti adottságok számos településközi kapcsolatot elősegítettek, illetve gátoltak. A hegységek nehezítették a tengerpart és a belső területek közötti kapcsolatokat. A szárazföld belsejében, a medencékben elhelyezkedő városok közül is elsősorban azok voltak képesek a történelem viharában tartani a pozíciójukat, amelyek fontosabb utak, folyók kereszteződésében feküdtek. Szinte minden állam rendelkezik folyókhoz kötődő belső tengellyel. A nagyvárosok többsége a tengerparton, a Balkán-félsziget peremén vagy jelentősebb folyók mentén található (Erdősi 2005). A félsziget középső területei a domborzati adottságok miatt kevésbé alkalmasak jelentős népességkoncentráció, nagyobb vonzáskörzettel bíró nagyváros kialakulására. A fragmentált térszerkezet korlátozza funkcióik kiterjesztését (Rác 2017). A félsziget államaiban az urbanizáció megkésve jelentkezett és Közép-Európához képest is elmaradásokat mutatott, a térség városhálózata sokkal ritkább, ami a domborzati adottságokkal és a történeti okokból eredő általános elmaradottsággal függ össze (Hajdú–Rác 2011). A Balkán-félsziget országainak urbanizációs szintje Bulgária és Görögország kivételével mind a mai napig elmarad a kontinens átlagától (Hajdú et al. 2018). A térség sajátossága, hogy nem alakult ki olyan központi fekvésű nagyváros, amely az egész makrorégióra tartós és erős befolyással lehetett volna.

Bár a Balkán-félsziget tengerparti zónája vált az európai civilizációs fejlődés első magterületévé (Hajdú 2022), az elmúlt századokban a Balkán mindig periféria volt, sosem állt egy nagyobb térség fejlődési centrumában (Illés 2002). A városhálózat fejlődését befolyásoló legfőbb sajátosság, hogy folyamatosan változott az államberendezkedés, vagy birodalmak részét képezte a terület (integrációs korszakok), vagy önálló kisállamok alakultak (dezintegrációs időszakok). Ez a politikai instabilitás ciklikusan jelentkező demográfiai, gazdasági és közigazgatási változásokat is eredményezett (1. táblázat). Meglátásom szerint az elmúlt évtizedben ismét az integráció (EU, NATO) bizonyult erősebb folyamatnak (Rác 2014), ugyanakkor érzékelhetők külső (nagyhatalmi) dezintegráló körülmények és belső (etnikai) törekvések is.

²⁹ 2008. február 17-én Koszovó egyoldalúan kikiáltotta függetlenségét, amellyel új folyamatok indultak el nemcsak Szerbiában, amely ezt a mai napig nem fogadja el, hanem globálisan is: Kinek van önrendelkezési joga, Koszovó precedens-e? Szerbia szomszédjai közül (időrendben) Albánia, Magyarország, Horvátország, Bulgária, Montenegró, Macedónia elismerték Koszovó függetlenségét, míg Bosznia-Hercegovina és Románia nem.

1. táblázat: A ciklikus fejlődés általános hatása a Balkán városhálózatra és térszerkezetére

Figure 1: The effects of cyclical development on the urban network and space structure in the Balkans

Megnevezés	Integratív (birodalmi) időszak	Dezintegrációs (köztes, kisállami) időszak
Kooperáció	Területi	Etnikai
Határok	Könnyen átjárhatók (összekötnek)	Etnikai határok nehezen átjárhatók
Etnikai tér	Vegyes, heterogénebb	Homogenizálódó
Településhálózati fejlődés	Egyenletes, szerkezetileg és területileg kiegyensúlyozott	Fragmentálódó részhalmazok, különbségek növekedése
„Hiányok” a hálózatban	Fejlett kisvárosok	Funkciógazdag regionális központok
Nagyvárosi funkciók	Interregionális, nagytérségi	Nemzet(állami)
Birodalmi székváros(ok)	Erőteljes fejlődés, funkciógazdagság	Relatív hatalmi és társadalmi hanyatlás
Történelmi központok	Relatív visszaesés, periferizálódás	„Szelektív” fejlődés
Etnikai centrumok	Stagnálás, korlátozott fejlődés	Kiemelkedő fejlődés
Kapuvárosok	Többnyire egy monopolhelyzetű	Kapuváros-fejlesztés nemzetenként

Forrás: Rác 2011, 214.

A határok permanens vándorlásával együtt járt a városok vonzáskörzetének változása is (Rác 2017). A délszláv államban többször is törekedtek az etnikai elkülönülés oldására, de az 1974-es új alkotmány ennek véget vetett. A széles körű decentralizáció a tagköztársasági érdekek erősödését, a településhálózat nemzeti alapú fragmentálódását eredményezte. A városok vonzáskörzetei már csak ott léptek túl a szubnacionális határokon, ahol az etnikai szállásterület ezt megkövetelte. Jugoszlávia szétesésével a határok „nemzetközivé válása” így csak ezeket érintette számottevően (Reményi 2009).

Nem csak az állami fennhatóság változása, hanem az egyes kultúrkörök befolyása, eltérő térhasználata miatt is különbözőképpen alakultak a városok és a köztük lévő kapcsolatok (Rác 2017). Közismert, hogy a Balkán etnikai, vallási összetétele igen változatos, területileg mozaikosan elhelyezkedő. Ilyen mértékű multikulturalitás nem tapasztalható más európai makrorégiókban. A félsziget területén mindenkor különböző etnikumok, kultúrák, vallások színes mozaikja létezett, amely miatt a történelmi folyamatok intenzitása mindig magas volt (Hajdú et al. 2007). Nyugat- és Közép-Európa nem csak földrajzi szempontból találkozik itt Délkelet-Európával. A belső folyamatoknak sajátos perspektívát ad, hogy az államok, régiók, városok jelentős része a Balkán-félsziget és a Kárpát-medence határán, kontaktzónájában fekszik (Hajdú 2022). Ezek a nagyterek, térkategóriák is ciklikusan újraértelmezett (politikai, politikai földrajzi) jelentéstartalommal bírnak, így elfogadottságuk is problematikus (Rác 2017).

Szerbia közigazgatási és térszerkezeti jellemzői

Az elmúlt bő három évtizedben Szerbia államisága, államberendezkedése több alapvető átalakuláson ment keresztül, amelyeket a 3. ábra szemléltet. Az alkotmány szerint a Szerb Köztársaság autonóm tartományai Vajdaság és Koszovó-Metohija. Ez aszimmetrikus területi felosztás, ahol a központi kormányzat és a helyi önkormányzatok (községek, városok és Belgrád város) között létezik egy speciális középszint. A 2009-ben elfogadott regionális fejlődésről szóló törvény alapján megtörtént Szerbia NUTS régiókra és körzetekre felosztása (Darko 2012; Bakó 2021). Az egyik NUTS1-es nagyrégió Észak-Szerbia, itt a két NUTS2 régió Vajdaság, illetve Belgrád. A másik nagyrégió Dél-Szerbia, itt a két NUTS2 régió Šumadija és Nyugat-Szerbia,

illetve Dél- és Kelet-Szerbia (továbbá de jure ide tartozik Koszovó-Metohija).

3. ábra: Szerbia államföldrajzi változásai 1991 óta

Figure 3: Political geographical changes of Serbia since 1991

Jelmagyarázat: 1 – Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság (JSZSZK), 1991;

2 – Jugoszláv Szövetségi Köztársaság (2003-tól Szerbia és Montenegró Államközössége), 1992–2006;

3 – A Szerb Köztársaság és felosztása NUTS régiókra és körzetekre, 2009.

Forrás: Bakó 2021 alapján saját szerkesztés.

A Vajdaság többnemzetiségű autonóm tartomány, politikai helyzete, önállóságának tartalma többször változott az elmúlt évtizedekben (1945–1974 között tartomány, 1974–1990 között széleskörű önállósággal rendelkező autonóm tartomány, 2000-tól újra önálló autonóm tartomány). Történetileg relatív fejlettség jellemzi az ország déli részeihez képest, ennek

megfelelően 26%-os népességarányát meghaladó mértékben járul hozzá a nemzeti teljesítményhez (Nagy 2007; Faragó et al. 2012). Városhálózata policentrikus (Živanović et al. 2021), ez elsősorban terület- és népességarányát jóval meghaladó kis- és középváros-állományának köszönhető (Reményi 2023). Településhálózata morfológiai szempontból kiegyensúlyozott, bár a Tiszától keletre eső, észak- és közép-bánati területei kevésbé sűrűn lakottak. Az átlagos településméret, a népsűrűség és a városi népesség aránya a Vajdaságban magasabb, mint az ország más területein (Faragó et al. 2012).

Közép-Szerbia domborzati adottságai miatt jellemzően aprófalvas (Rácz 2017). Míg Vajdaságban mindössze a népesség 3%-a él ezer főnél kisebb településeken, addig ez az arány a déli országrészben 20% feletti, amely sajátos közvetítő szereppel bővíti a kisebb városok funkcióit (Lukić 2013). Az elnéptelenedés is a déli országrészben, elsősorban a hegyvidéki, határ menti településeken jellemző, ugyanakkor ez egyre számottevőbb nemzeti (Živanović et al. 2022), illetve nagytérségi (Lukić et al. 2012) probléma.

Az ország elsőszámú fejlődési tengelye észak–dél irányú a Duna és a Morava mentén, olyan nagyvárosokkal, mint Szabadka (Subotica), Újvidék (Novi Sad), Belgrád, Nis (Niš), Leskovac, Vranje. A másodlagos tengelyek kelet–nyugat irányúak. A Vajdaság déli részén, a főváros magasságában húzódó útvonal nagyvárosai: Száva-szentdemeter (Sremska Mitrovica), Szabács (Šabac), Obrenovac, Belgrád, Pancsova (Pančevo), Szendrő (Smederevo), Pozsarevac (Požarevac). A Közép-Szerbiát keresztüljelző tengely Užice, Kragujevac, Nis és Pirot térszervezését erősíti. A közlekedéshálózat a jelenlegi városhierarchiát szolgálja. Az áru- és utasforgalomban egyaránt a közúti közlekedés a domináns ágazat, a tranzitforgalom a X. számú transzeurópai folyosóhoz kötődik. Szerbia folyami közlekedése adottságaihoz mérten nincs kellő mértékben kihasználva (Nagy 2015; Rácz 2017).

Az ország az elmúlt három évtizedben rendkívül sajátos fejlődési pályát járt be. A kilencvenes évek elszigeteltsége következtében csak lassan integrálódott a globális folyamatokba. A milošević-rezsim 2000. évi bukásáig lényegében nem kezdődött el a piacgazdaság kiépítése (Nagy 2007; Bakó 2021). A vesztes háborúk hatása és a gazdaság átalakulása területileg eltérő intenzitással jelentkezett a városhálózatban (Zeković 2009; Rácz 2017). Jugoszlávia felbomlásával az új államok fennhatósága alá került területekről szerb családok százezrei vándoroltak az anyaországba (a leggyakoribb becslések 600 ezer bevándorlóval számolnak). A menekülthullám területileg aránytalanul jelentkezett, elsősorban a háborúban álló országrészekhez közel fekvő városokra és a nagyvárosok körüli településekre koncentrálódott. A népesség legnagyobb növekedése Újvidéken és térségében volt megfigyelhető (Hajdú–Rácz 2011).

Az önkormányzatok szerepe az elmúlt három évtizedben fokozatosan csökkent. Az önkormányzatok legnagyobb önállósággal a szocializmus idején rendelkeztek (2. táblázat). 1990–2000 között a Jugoszlávián, majd Szerbián belüli politikai és gazdasági bizonytalanság a centralizáció erősödését és az önkormányzatok háttérbe szorítását eredményezte. 2000-től a városok újbóli közigazgatási kialakításának folyamatával párhuzamosan, tovább romlott a nem városi önkormányzatok helyzete, mert a megerősödött városok lettek a politikai befolyás központjai. A magyar közigazgatásban használt városi jogállást 2008-ig számos település (pl. Szabadka) nem kapta meg, alapvetően politikai okokból. 2008-ban nyílt lehetőség a városok és a hozzájuk tartozó önkormányzatok kialakítására (Bakó 2021).

2. táblázat: Városok, önkormányzatok közigazgatási fejlődéstörténete Szerbiában
 Table 2: History of the administrative development of cities and municipalities in Serbia

1943–1975	A második világháború után a körzetek és járások fokozatosan megszűnnek. A járások több várost és falvakat is magukba foglaló önkormányzatokból álltak. Megalakították az önkormányzatokat, amelyeknek a területe idővel bővült.
1975–1990	Az önkormányzatok regionális önkormányzati közösségekbe tömörülnek. A Szerb Szocialista Köztársaság területén 8 ilyen létezett. Kivétel: Vajdaság AT, Koszovó AT, Belgrád város.
1980–1989	Belgrádban, Újvidéken és Pristinában létrejött a önkormányzatok városi közössége. Ez az első városi szinten folyó társulási forma.
1990–2000	A regionális önkormányzati közösségek megszűntek, és létrejött sok kisebb kiterjedésű önkormányzat. Újvidéken megszűnt az önkormányzatok városi közössége, és megalakult az Újvidéki Önkormányzat.
2000–	Az intézmények átszervezése és a törvények érvényesítése keretében megalakultak a városok. 2008-ban Szerbia egész területén döntés született a város alapszabályzatának (statútum) meghozataláról. Ennek az intézkedésnek következtében lehetőség nyílt a városok és a hozzájuk tartozó önkormányzatok kialakítására. 2017-től a szerbiai városok, az önkormányzatok erősítése érdekében, megkezdték az új alapszabályzatok bevezetését.

Forrás: Bakó 2021, 102 alapján.

A háború, az embargók teljesen megváltoztatták Szerbia regionális gazdasági térképét, ehhez egy óriási belső migráció is párosult. Egyes városok/régiók hanyatlásnak indultak. Újvidék országon belüli szerepe viszont felértékelődött és az említett körülmények ellenére képes volt fejlődni szinte minden területen, amelyeket statisztikai adatok is megerősítenek. Az ezt követő időszak közvetlen külföldi tőkebefektetései és infrastrukturális beruházásai gyökeresen átirták az erőviszonyokat (ezt az önkormányzatok politikája, a kormánnyal fenntartott kapcsolataik, érdekérvényesítő képességeik is érdemben befolyásolták). A nagyvárosok térszerkezete, településfejlesztési és agglomerációs politikája megváltozott; s bár az urbanizációs kihívások átalakultak, a városok jugoszláv/szerb hasonlatosságai továbbra is folyamatosan visszaköszönek. A fővárosba és nagyvárosokba költözés megerősödött, szerepük tovább nőtt. Az ehhez szükséges infrastrukturális fejlesztések azonban csak részben valósultak meg, aminek finánciális, politikai feltételei mellett sok esetben az állami/önkormányzati kompetencia hiánya is párosult (Bakó 2021).

Szerbia nagyvárosainak fejlődése

A soknemzetiségű Jugoszláviában a fővárosépítés kevésbé mutatta Belgrád aránytalan túlsúlyát, az egyes tagköztársaságok központjait is megfelelően fejlesztették. Belgrád növekedését valamelyest fékezte, hogy az ország irányítása sok tekintetben decentralizáltan történt. A városhálózat kifejezetten arányosnak volt minősíthető. Minden nemzetnek/régióknak megvolt a saját központja. Ez igaz volt a kis-, közepes és nagyvárosok megfelelő arányára és a hálózat földrajzi elhelyezkedésére is. A policentrικusság természetes egy olyan „szintetikus államban” (Erdősi 2005), amelynek központi helyei korábban sohasem léteztek együtt, egy országon belül. Nem is volt meglepő, hogy a délszláv államban létrejöttétől (Reményi 2009) szinte a felbomlásáig (Živanović 2019) a rang-nagyság görbe futása szélsőséges policentrizmust mutatott.

A szocialista iparosítás felgyorsította a migrációt és az urbanizációt. 1966-tól 1991-ig az öt szerbiai nagyvárosban a lakosok száma folyamatosan nőtt. A 90-es évek előtt világviszonylatban is jelentős volt az emelkedés és ez a városok népességének növekedését és a területük bővülését eredményezte. A népességnövekedést, a települések jellegének megváltozását a közigazgatási besorolások változása is követte. A folyamatos városodás és városiasodás ellenére Jugoszlávia ugyanakkor még felbomlása előtt is elmaradt az urbanizáltság mértékében a kontinens átlagától, emellett az egyes országrészek is nagyon eltérő mértékben urbanizálódtak. 1991-re megállt, helyenként visszafordult a népességmozgás. Megszűntek az ipari munkahelyek, sokan

ellenséges etnikai környezetben találták magukat, ezért visszaköltöztek a korábbi etnikai és megélhetési biztonságot nyújtó vidéki lakóhelyükre. Nemcsak a belső migráció volt jelentős, sok városlakó külföldre emigrált. A délszláv háború hozott újabb törést számos város fejlődésében. Települések dőltek romokba, néptelenedtek el, nagymértékű etnikai migráció (homogenizáció) zajlott le. Az utódállamokban már nem folytatódott a gyors városodás, elsősorban korábbi centrumok más országhoz kerülése, és közigazgatási szempontok miatt neveztek ki néhány újabb várost. A jugoszláv állam szétesését követően az utódállamokban az integrált államterület megerősítése és a saját közigazgatás megteremtése volt az elsődleges cél. Ez a nemzeti főváros és az új közigazgatási központok fejlesztését jelentette. A politikai változások számos város funkcióit, településhálózati státuszát is megváltoztatták. A térségi átalakulását a „vesztes” és „nyertes” városok körének feltérképezésével több, egymástól térben és időben csak részben elkülöníthető folyamatra bonthatjuk: 1) Jugoszlávia felbomlása, 2) fegyveres konfliktus, 3) nemzetállam-építés, 4) euroatlanti és globális integráció (Rácz 2011).

A következőkben terjedelmi okokból az öt szerbiai nagyváros 1991 utáni fejlődése kerül röviden bemutatásra, amelyek érzékelhetően teljesen különböző utat jártak be. Funkcionális értelemben tizenöt/tizenhat nagy-, illetve középvárost tart számon a szakirodalom (Živanović–Tošić 2017). Ezen városok növekedése, szétterjedése, hanyatlása, zsugorodása népszerű vizsgálati terület (Miljanović et al. 2023).

Szerbia városhálózatának csúcán minden szempontból Belgrád áll. Az egykori szövetségi főváros adminisztratív és gazdasági funkcióit jelentősen szűkítette, hogy a JSZSZK népességének és területének közel 70%-a kikerült az ellenőrzése alól. Belgrád és Szerbia viszonyában hasonló helyzet állt elő, mint Trianon után Budapest esetében. Rövid idő alatt egy kis ország arányaiban tekintve túlméretezett fővárosává vált. Jugoszlávia szétesésével (1991–1992), a szerb–montenegrói államközösség felbomlásával (2006), végül Koszovó különválásával (2008) Belgrád ma csupán egy 6,6 milliós ország fővárosa. A jelenlegi államterülethez viszonyítva Belgrád kapacitásai minden szempontból túlméretesek. A legfontosabb közlekedési korridorok találkozásánál fekvő, közel 1,7 milliós főváros (a fővárosról szóló törvény szerint Belgrád 17 városi önkormányzattal áll) vonzáskörzetéhez sorolhatók olyan középvárosok is, mint Szendrő vagy Pancsova (Tošić–Đorđević 2004). Belgrádban él a teljes népesség 25%-a, a foglalkoztatottak közel harmada, itt dolgozik a magasan képzett munkaerő 40%-a, itt állítják elő az ország GDP-jének 40%-át (s ez az arány évről évre növekszik), itt koncentrálódnak az új befektetések 40–50%-a, az egyetemisták és a külföldi vendégéjszakák több mint fele (Hirt 2009; Graovac–Djokic 2008; Uvalić–Bartlett 2021; Arandarenko et al. 2021). A főváros urbanizációs szempontból kifejezetten dinamikus időszakát éli (Hirt 2009; Graovac–Djokic 2008).

A 3. táblázatban alapján látható a lakosság szám alakulása a nagyvárosokban az elmúlt négy népszámlálás között. A belföldi vándorlás és a menekültek beköltözése a volt jugoszláv tagköztársaságok területéről elsősorban Újvidéken és Belgrád térségében, illetve Koszovó elszakadása következtében a déli városokban jelentett népességnövekedést. A tartós trendeket tekintve 1991 és 2022 között Újvidék növekedése folyamatos volt, 39%-kal, több mint 100 ezer fővel növekedett. Belgrád népessége is gyarapodott 1991 óta, 4,9%-kal, mintegy 79 ezer fővel. A belső migráció esetében a nagyvárosok és elsősorban Belgrád a népszerű célpont, mert itt adódik a legtöbb esély a megfelelő oktatás elérésére és kívánatos munkahely megtalálására, ennek következtében főleg a főváros központi része túlszűfolttá vált (Bakó 2021). A középvárosok sikeres növekedésétől függetlenül a második világháborút óta jelen van az a lakossági igény, hogy aki teheti, nagyvárosban, elsősorban Belgrádban telepedjen le (Živanović et al. 2019).

Nis lakossága 1991–2022 viszonylatában lényegében nem változott (+0,6%), itt ugyanakkor további népességvesztés valószínű, ahogy a másik két nagyváros esetében is. Kragujevac lakosság száma 4,9%-kal, mintegy 9 ezer fővel csökkent az utolsó jugoszláv népszámlálás óta. Szabadka volt az egyetlen, amely folyamatosan (és a legnagyobb mértékben) veszített népességéből (-17,7%, több mint 26 ezer fő).

Fontos megjegyezni, hogy Szerbia lakossága 1991 óta folyamatosan csökken, elsősorban a

természetes fogyás, kisebb részt a kivándorlás miatt. A népességszám 1991-ben volt a legmagasabb, 7.822.795 fő (ez Koszovó adatait már nem tartalmazza). A 2022-es census szerint a lakosság már csak 6.647.003 fő, tehát 15%-kal, közel 1,2 millió fővel csökkent három évtized alatt. Az öt nagyváros lakossága együttesen 1991 óta 148.617 fővel nőtt. Így a lakosságarányuk 31,3%-ról 39%-ra emelkedett. Az előrejelzések szerint várhatóan a jövőben is fennmarad ez a trend, a városi lakosok száma és aránya tovább fog emelkedni.

3. táblázat: Szerbiai nagyvárosok népességváltozása, 1991–2022

Table 3: Population change in Serbian cities, 1991-2022

	Lakosok száma (fő)				Változás (százalék)		
	1991	2002	2011	2022	1991–2002	2002–2011	2011–2022
Belgrád	1602226	1576124	1659440	1681405	-1,63	5,29	1,32
Újvidék	265464	299294	341625	368967	12,74	14,14	8,00
Nis	248086	235159	260237	249501	-5,21	10,66	-4,13
Kragujevac	180084	175802	179417	171186	-2,38	2,06	-4,59
Szabadka	150534	148401	141554	123952	-1,42	-4,61	-12,43

Forrás: Népszámlálási adatok (RZS 2023) alapján a szerző szerkesztése.

Megjegyzés: A közigazgatási egység (városi község/gradska opština) népessége.

Jugoszlávia többlépcsős felbomlásával a szerbiai városhálózat rapid átalakulását figyelhetjük meg (pl. tengerhez való viszony, nemzeti kikötő kérdése). Belgrád a jugoszláv szétesést jelentős vonzáskörzet- és funkcióvesztésként élte meg. A súlyos veszteségek mellett minimális kárpótlás az, hogy az új Szerbia fővárosa maradt, ellensúlyai (Újvidék, Nis) pedig sokkal gyengébbek, mint korábban (pl. Zágráb, Ljubljana) voltak. A szerb makroregionális központok Belgrádhoz viszonyítva gyengék, nem értelmezhetők ellensúlyként. A funkcionális hierarchiában a fővárost két nemzetközi jelentőségű várostérség követi (RAPP 2010): Újvidék és Nis.

Újvidék a 19. században a szemközti Pétervárad „függelékeként” keletkezett. Amíg Péterváradon szerb határőrök éltek, addig Újvidék német polgárvárossá alakult. A korán szabad királyi rangra emelkedett város növekedését szerencsés fekvésének köszönhetette, s már a századfordulón a gyorsan fejlődő, ígéretes centrumok közé tartozott (Gál–Rác 2014). A Jugoszláv államalakulatokban Újvidék gazdasági és közigazgatási funkciói fokozatosan bővültek (Nagy 2023). Ma Újvidék Szerbia második legjelentősebb városa, Vajdaság tartományi székhelye. Közlekedési, ipari (elsősorban vegyipari, kőolaj- és élelmiszeripari), kulturális és felsőoktatási szerepe országosan meghatározó. Régiójának pénzügyi, kereskedelmi és hatalmi centruma (Rác 2017). Az elmúlt évtizedek migrációs hatása legerősebben Újvidéken tapasztalható, jelenlegi népessége megközelíti a 370 ezer főt, vonzáskörzete a Duna és a Tisza mentén hosszan elnyúlik. A tartományi településhálózat közlekedési, funkcionális tengelye az észak–déli Szabadka–Újvidék vonal, amelyre ráfűződnek nyugat–keleti kistengelyek (Hajdú–Szügyi 2015). Vajdaság közigazgatási szempontból meghatározó, de más területeken is megjelenő kiemelkedő fontosságú sajátossága, hogy autonóm tartomány (saját képviselőháza, kormánya van). Az autonómia kereteiről, gazdasági, jogi tartalmáról permanens viták folytak lényegében kialakításától kezdve (Huszka–Bakó 2007; Hajdú–Szügyi 2015). A legjelentősebb gazdasági növekedés az ezredfordulót követően a fővárosban és Újvidéken volt tapasztalható. Újvidék egy exportorientált, tudományos, innovációs és technológiai központná nőtte ki magát, ebben kiemelt szerepet játszott a városvezetés oktatáspolitikai támogatása, és a külföldi beruházások jelentős volumene. Számottevő tényező Belgrád közelsége (a városközpontok távolsága légvonalban mintegy 70 km, autópályán alig több mint egy óra, az új Intercity-vel nagyjából fél óra), mivel a multinacionális vállalatok, bankok többsége fővárosi központtal működik (Bakó 2021).

A 250 ezer fős Nis Dél-Szerbia regionális központja. Kedvező földrajzi fekvése, fejlett elektronikai és gépipara, közigazgatási, kulturális és kereskedelmi funkciója jelentős fejlődési

lehetőséget biztosít (Rác 2017). Történetileg jelentős szerepet játszott a szerb államfejlődésben, a középkorban az ország fővárosa is volt. Ma Nis szerepe különösen a régió középső és déli részén meghatározó, az északi területek nagyobb részben a sokkal közelebb lévő s fejlettebb Belgráddal gravitálnak (Hajdú–Szügyi 2015). Diverzifikált iparral rendelkezik, mára azonban a legjelentősebb ágazattá az IT szektor vált, amelyet a több száz szoftverfejlesztő és nemzetközi multinacionális cég itteni működése is jól példáz.

A 170 ezer fős Kragujevac Szerbia egykori (1818–1841) fővárosa, mely Zastava márkanéven autó- és fegyvergyártásáról ismert. Potenciális régióközpontként remélheti szerepnövekedését (ÖIR 2006; Szügyi 2013). A nehézipar korábban kifejezetten magas jövedelmi szintet biztosított a városban, Kragujevac sokáig a szerb ipar meghatározó tényezője volt (az 1853-ban alapított Zastava Fegyvergyár jelentette Szerbia iparosításának kezdetét). Az autógyárat 1953-ban alapították, a FIAT 2008-ban vásárolta meg. Kragujevac egykori fővárosi funkciói miatt a szerb oktatás és kultúra egyik meghatározó helyszíne.

A mintegy 125 ezer fős Szabadka Szerbia ötödik legnagyobb városa. Vonzáskörzete félkörívszerűen fogja össze a magyar határ menti észak-bácskai települések kétszáz ezer lakóját (Rác 2017). Jelentőségét az EU-tag északi szomszéddal, főképp a mindössze 45 km-re fekvő Szegeddel a határon átnyúló kapcsolatok növelik (Nagy–Ric 2017; Ric 2018). Szabadka Újvidék északi „ellenpólusa”, sokáig a tartomány legnépesebb városa volt, de a korábbi évtizedekben folytatott település- és területfejlesztési politika eredményeként sokat veszített pozíciójából. A két város között a verseny és az együttműködés egyaránt megjelenik (Rác 2017). Szabadka, mint határváros részben a feketepiacból, a prosperáló mezőgazdaságból és a korábban elenyésző, de az 1990-es években komoly eredményeket elérő turisztikai bevételekből kompenzálta a rendszerváltozást követő gazdasági válságot. Az utóbbi években kitűnően használta ki a szabad övezetből adódó potenciálját és az EU közelségét, amelynek köszönhetően számtalan multinacionális vállalat jelent meg. A további növekedésének akadályává mára a munkaerőhiány vált. Kérdés, hogy az elmúlt másfél évtizedben az óriási elvándorlást tudja-e a város pótolni (Bakó 2021).

Amennyiben a tíz legnagyobb árbevételű szerbiai vállalat földrajzi elhelyezkedését tekintjük, a 4. táblázatban jól kirajzolódik a Belgrád–Újvidék növekedési tengely, amelyen nyolc cég székhelye található (a főváros részesedése 50%) a szerb cégnyilvántartás legújabb nyilvános rangsora alapján. A környező EU-tagországokkal (Bulgária, Horvátország, Magyarország, Románia) összehasonlítva kevésbé fővárosközpontú a TOP10 cég elhelyezkedése, ami egyértelműen Újvidék gazdasági erejét, potenciálját mutatja.

4. táblázat: Szerbia legnagyobb árbevételű cégei, 2021

Table 4: Biggest companies in Serbia by total revenue, 2021

Helyezés	Név	Székhely	Iparág	Árbevétel (milliárd RSD)	Foglalkoztatottak (fő)
1.	JP Elektroprivreda Srbije	Belgrád	Energiaellátás	319,7	23507
2.	Naftna Industrija Srbije	Újvidék	Olajipar	281,0	5108
3.	HBIS Group Serbia Iron & Steel	Belgrád	Fémipar	130,6	4858
4.	Serbia Zijin Copper	Bor	Bányászat	121,4	5724
5.	Delhaize Serbia	Belgrád	Kereskedelem	118,9	11637
6.	JP Srbijagas	Újvidék	Gázszolgáltatás	116,2	941
7.	Tigar Tyres	Piroć	Gumiabroncsgyártás	104,3	3634
8.	Telekom Srbija	Belgrád	Telekommunikáció	102,9	7300
9.	Elektro distribucija Srbije	Belgrád	Energiaellátás	102,4	7817
10.	Mercator-S	Újvidék	Kereskedelem	81,4	8352

Forrás: Serbian Business Registers Agency (SBRA 2022) adatai alapján saját szerkesztés.

Ha a TOP100 árbevételű céget tekintjük, akkor is hasonlóak az arányok. Belgrádban 56 ilyen TOP cég található. Vajdaság 23 céggel szerepel, ebből 10 Újvidék. Szabadkán nincs ilyen cégnek központja, ugyanakkor Nagybecskerek és Pancsova kettő, míg a nagyobb települések közül Csantavér, Óbecse, Versec, Szávaszentdemeter és Zenta egy-egy céggel szerepel a toplistán. A másik két déli NUTS2 régió részesedése a fejlettségükkel arányosan alacsony. Šumadija és Nyugat-Szerbia területén 11 TOP100-as cég székhelye található, amiből három kragujevaci. Dél- és Kelet-Szerbia mindössze 10 cégnek ad székhelyet, ebből kettő nisi. Ha a fővárossal közvetlenül szomszédos, a másik három NUTS2 régióhoz tartozó hét fejlesztési térséget (oblast) tekintjük, akkor ezekben a NUTS3-as régiókban összesen 19 toplistás cég működik (nem tartozik ide a Dél-bácskai körzet, melynek Újvidék a központja). Ez már jobban érzékelteti a főváros tágabb környezetének helyzetét (Újvidékkel együtt ez 85%).

Összefoglalás

A Vajdaság–Újvidék tematikus szám keretében e tanulmány célja volt elhelyezni a szerbiai nagyvárosok fejlődését térben és időben, nem ismételve a folyóiratban most megjelenő cikkek fő témáit. Ehhez keretként a folyamatok történeti és politikai földrajzi értelmezését segítő (a ciklikus fejlődés általános hatása a Balkán városhálózatára és a térszerkezetére) narratív modellt használtam. Az elmúlt három évtizedben Szerbia államisága, államberendezkedése, közigazgatási és térszerkezeti jellemzői, valamint geopolitikai helyzete, orientációja is alapvetően átalakult. Ezek generálták a legjelentősebb hatást a városok fejlődésére, amelyeket részletesen is elemeztem az öt nagyváros legfontosabb gazdasági és demográfiai folyamatainak bemutatásával. Ugyan azonosíthatók általános trendek, országos és rurális népességvesztés, a népesség és a gazdaság (különösen az FDI) városi és térszerkezeti koncentrációja, a vizsgált nagyvárosok mégis szinte teljesen eltérő fejlődési utakat jártak be. Belgrád európai léptékű és közép-európai színvonalú világvárossá vált, a posztszocialista fővárosfejlődés és -fejlesztés minden sajátosságával együtt. Újvidék prosperálása tartós és egyedi, amely számos különleges tényezőnek köszönhető. A tradicionális központok (Nis, Kragujevac és Szabadka) fejlődése is nyomon követhető, ugyanakkor esetükben több korlátozó tényező is azonosítható.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány „A közép- és délkelet-európai nagyvárosok fejlődési folyamatai” című, 134900. számú OTKA-projekt keretében, az NKFIH támogatásával valósult meg.

Irodalomjegyzék

- ARANDARENKO, M. – ALEKSIC, D., – LONČAR, D. (2021): Expansion of direct investment and resilience of Serbian labour market: A regional and sectoral perspective. *Ekonomika preduzeća*, 3-4. 203-216.
- BAKÓ T. – RÁCZ SZ. (2020): Szerbiai városok és önkormányzatok fejlődésének alakulása. In: Péti Márton et al. (szerk.) *Multidiszciplináris tanulmánykötet a Kárpát-medence és magyarságának egyes társadalmi, gazdasági, környezeti jelenségeiről és kihívásairól*. Budapest: Nemzetstratégiai Kutatóintézet, 31-37.
- BAKÓ T. (2019a): A szerb gazdaságpolitika kettőssége – pénzügyi stabilitás, de nem elég gyors növekedés. In: Gál Z. – Ricz A. (szerk.) *A környezet és a határok kutatója: Tiszteletkötet Nagy Imre 65. születésnapja alkalmából*. Szabadka: Regionális Tudományi Társaság, 359-370.
- BAKÓ T. (2019b): A jugoszláv gazdaság jellemzői a széthullás időszakában 1991–2000. In: Gulyás L. (szerk.) *A Délvidék története: Titótól Milosevicig 1944–2000*. Szeged: Egyesület Közép-Európa Kutatására, 104-114.
- BAKÓ T. (2021): *Második Jugoszláviától a mai Szerbiáig – Gazdaságpolitikai, területi és közigazgatási összefüggések*. PhD-disszertáció. Győr: SZE Regionális- és

Gazdaságtudományi Doktori Iskola.

- CVIJIČ, J. (2009): *A Balkán-félsziget és a délszláv országok – Az emberföldrajz alapjai*. Szabadka–Újvidék: Kiss Lajos Néprajzi Társaság – Vajdasági Művelődési Intézet.
- ERDŐSI F. (2005): *A Balkán közlekedésének főbb földrajzi jellemzői*. Balkán Füzetek, 3.
- FARAGÓ L. – HAJDÚ Z. – RÁCZ SZ. (2012): Államosodás – városhálózat – térszerkezet. *Magyar Tudomány*, 4. 389-406.
- GÁL Z. – RÁCZ SZ. (2014): Városok fejlődése és pénzügyi funkciói a mai Vajdaság területén a dualizmus időszakában. In: Takács Z. – Ricz A. (szerk.): *Regionális kaleidoszkóp*. Szabadka: Regionális Tudományi Társaság, 91-102.
- GRAOVAC, A. – DJOKIC, J. (2008): *Implosive sprawl – Belgrade case study*. Dalian: 44th ISoCaRP Congress.
- HAJDÚ Z. – ILLÉS I. – RAFFAY Z. (szerk.) (2007): *Délkelet-Európa: államhatárok, határon átnyúló kapcsolatok, térszerkezetek*. Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja.
- HAJDÚ Z. – SZÜGYI É. (2015): Szerbia. In: Horváth Gy. (szerk.) *Kelet- és Közép-Európa régióinak portréi*. Budapest: Kossuth Kiadó, 385-408.
- HAJDÚ, Z. – HORECZKI, R. – RÁCZ, SZ. (2018): Changing settlement networks in Central and Eastern Europe with special regard to urban networks. In: Lux, G. – Horváth Gy. (eds) *The Routledge handbook to regional development in Central and Eastern Europe*. Abingdon–New York: Routledge, 123-140.
- HAJDÚ, Z. – RÁCZ, SZ. (2011): Urbanisation, state formation processes and new capital cities in the Western Balkans. *AUPO Geographica*, 2. 63-77.
- HAJDÚ, Z. (2003): *Az intézményes Balkán-kutatás kialakulásának és fejlődésének problémái Magyarországon 1948-ig, különös tekintettel a földrajzi kutatásokra*. Balkán Füzetek, 1.
- HAJDÚ, Z. (2022): A Balkán-félsziget és a Kárpát-medence kontaktzónája: birodalmi és államhatárok permanens konfliktusa. In: Nemes N. J. – Pálné K. I. (szerk.) *A regionalizmus: az elmélettől a gyakorlatig*. Pécs: Publikon Kiadó, 45-58.
- HIRT, S. (2009): City Profile: Belgrade, Serbia. *Cities*, 5. 293-303.
- HUSZKA B. – BAKÓ T. (2007): *Észak-Vajdaság Magyar Többségű Községeinek Gazdasága*. Budapest: Európai Összehasonlító Kisebbségkutató Közalapítvány.
- ILLÉS I. (2002): *Közép- és Délkelet-Európa az ezredfordulón. Átalakulás, integráció, régiók*. Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó.
- LŐRINCZNÉ BENCZE, E. (2018): The EU and Regional Cooperation in Southeast Europe. *Central European Political Science Review*, 71. 27-54.
- LUKIC, T. – STOJSAVLJEVIC, R. – DURDEV, B. – NAGY, I. – DERCAN, B. (2012): Depopulation in the Western Balkan countries. *European Journal of Geography*, 2. 6-23.
- LUKIĆ, V. (2013): Population Trends in Serbia and the Implications for Settlement System. *Forum Geografic*, 1. 67-74.
- MILJANOVIĆ D. – VUKSANOVIC-MACURA, Z. – DOLJAK, D. (2023): Rethinking the spatial transformation of postsocialist cities: Shrinking, sprawling or densifying. *Cities*, 140. 104443.
- NAGY I. (2015): Szerbia térszerkezeti felosztása és annak tükröződése az egyetemi hallgatók mentális térképében. In: Hardi T. (szerk.) *Terek és tér-képzetek: Elképzelt és formalizált terek, régiók a Kárpát-medencében, Közép-Európában*. Somorja–Győr: Fórum Kisebbségkutató Intézet – MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, 303-320.
- NAGY I. (2023): Újvidék (Novi Sad) városfejlődésének és regionális szerepkörének sajátosságai. Észak-magyarországi Stratégia Füzetek. Aktuális szám.
- NAGY I. (szerk.) (2007): *Vajdaság*. Pécs–Budapest: MTA Regionális Kutatások Központja – Dialóg Campus Kiadó. (A Kárpát-medence régiói, 7).
- NAGY, I. – RICZ, A. (2017): The Willingness and Preparedness of Local Governments in Ap Vojvodina/Serbia to Grip and Use Development Funds of the European Union. *Deturope*, 2. 118-128.
- ÖIR (2006): *Metropolitan Networking in CenSE backed by North-South Rail Corridors*. Final

- Report of the Pilot Projects. Wien: Österreichisches Institut für Raumplanung.
- PINTÉR T. (2016): *Az Európai Unió bővítése – Szerbia integrációjának kérdései*. PhD-disszertáció. Győr: SZE Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola.
- RÁCZ SZ. (2011): Déli szomszédsági városhálózatok és hatások. In: Cieger A. (szerk.) *Terek, tervek, történetek. Az identitás történetének térbeli keretei 2*. Budapest: Atelier, 211-237.
- RÁCZ SZ. (2017): *A posztoszocialista Délkelet-Európa térszerkezeti és városhálózati folyamatai*. PhD-disszertáció. Pécs: PTE Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola.
- RÁCZ, SZ. (2014): New Integration Period? Changing Tendencies of the Urban Network in South East Europe. *Deturope*, 2. 46-63.
- RAMET, S. P. (2006): *The three Yugoslavias: State-building and legitimation, 1918–2005*. Washington DC: Woodrow Wilson Center Press.
- RAPP (2010): *Spatial Plan of the Republic of Serbia 2010–2014–2020*. Abridged version. Belgrade: Republic of Serbia Ministry of Environment and Spatial Planning Republic Agency for Spatial Planning.
- REMÉNYI P. (2009): A Nyugat-Balkán határai és települési, regionális sajátosságai. In: Kobilka I., – Pap N. (szerk.) *A Nyugat-Balkán*. Budapest: MK Katonai Biztonsági Hivatala, 65-111.
- REMÉNYI P. (2023): A Vajdaság városhálózata a 2020-as évek elején. *Észak-magyarországi Stratégia Füzetek*. Aktuális szám.
- RICZ A. (2018): A határon átívelő programok hatásai a Vajdaság területi fejlődésére. *Tér és Társadalom*, 1. 161-179.
- RZS (2023): *2022 Census of Population, Households and Dwellings. Ethnicity - Data by municipalities and cities*. Belgrade: Statistical Office of the Republic of Serbia. <https://publikacije.stat.gov.rs/G2023/PdfE/G20234001.pdf>
- SBRA (2022): *Извештај о Сто нај... Привредних друштава 2021. Подаци из редовних годишњих финансијских извештаја*. Београд: Агенција за Привредне Регистре. https://www.apr.gov.rs/upload/Portals/0/GFI_2022/Publikacije/Sto_naj...privrednih_drustava_u_RS_16_11_2022.pdf
- SZÜGYI É. (2013): Régiók és regionalizmus Szerbiában. *Deturope*, 3. 105-126.
- TOŠIĆ, B. – ĐORĐEVIĆ, J. (2004): The settlements of the Belgrade region. *Geographica Pannonica*, 8. 43-46.
- UVALIĆ, M. – BARTLETT, W. (2021): *Regional disparities and regional development policies in Serbia*. Belgrade: Friedrich-Ebert-Stiftung.
- VUKOVIĆ, D. – JOVANOVIĆ, A. – ZAKIĆ, N. & VUKOTIĆ, S. (2012): Nomenclature of Statistical Territorial Units: Possibilities of Application in Serbia. *Journal of Geographical Institute "Jovan Cvijić" SASA*, 2. 11-24.
- ZEKOVIĆ, S. (2009): Regional competitiveness and territorial industrial development in Serbia. *Spatium*, 21. 27-38.
- ŽIVANOVIĆ, V. – JOKSIMOVIĆ, M. – GOLIĆ, R. – MALINIĆ, V. – KRSTIĆ, F. – SEDLAK, M. – KOVJANIĆ, A. (2022): Depopulated and Abandoned Areas in Serbia in the 21st Century – From a Local to a National Problem. *Sustainability*, 14. 10765.
- ŽIVANOVIĆ, V. – PAVLOVIĆ M. – KOVJANIĆ A. – TOŠIĆ D. – KRSTIĆ, F. (2021): Concept of polycentricity - the differences between development policies and spatial reality. *Journal of the Geographical Institute "Jovan Cvijić" SASA*, 1. 75-90.
- ŽIVANOVIĆ, Z. – TOŠIĆ, B. – NIKOLIĆ, T. – GATARIĆ, D. (2019): Urban System in Serbia – The Factor in the Planning of Balanced Regional Development. *Sustainability*, 11. 4168.
- ŽIVANOVIĆ, Z. – TOŠIĆ, B. (2017): Defining urban regions in Serbia. *Geographica Pannonica*, 21. 85-95.